

יונתן מאיר

מוילנה לירושלים

שמואל ורסס ומחקר הספרות העברית והיידיש

פרופ' שמואל ורסס, שלימד שנים רבות בחוג לספרות עברית באוניברסיטה העברית, הלך לעולמו באוקטובר 2010 והוא כבן 95 שנים. רושם אישיותו וכתביו ניכר בכל מחקר הספרות העברית והיידיש בדור האחרון ויש להניח שימשיכו להשפיע גם בשנים הבאות. בדברים קצרים ארצה לגולל את מסעותיו של ורסס בנבכי ספרים וספרויות – על דרך תיאור ביוגרפי וביבליוגרפי, מעין "ביוגרפיה בשפת הביבליוגרפיה" שיש ביכולתה לחשוף "מה היו רוב חלומותיו ומה היה קצה פשרם".¹ תיאור מלא של גלגולי חייו יחייב ספר שלם על תולדות האוניברסיטה העברית ותולדות מחקר הספרות העברית והיידיש למן ראשית המאה העשרים, על כן אסתפק בכמה הערות על פועלו המחקרי ועל זיקותיו ליוסף קלוזנר ולדב סדן, שהן בבחינת תזכורות לתיאור המפעל השלם בחקר ספרות עברית ויידיש, או אנקדוטות שישוּבצו בו בעתיד. אחר שזכה בפרס ישראל לחקר הספרות בשנת 1989 העניק ורסס הרצאות ארוכות בפני ידידיו ותלמידיו על דרכו מוילנה לירושלים (ושוב בשנת 1995 בהגיעו לגבורות ובשנת 2005 במסיבה עם צאת ספר יובל לכבודו). מקצת דבריו התבססו גם על יומנים שכתב בעברית וביידיש משנת 1935 ועד לשנת 1950. הרצאות ויומנים אלו, שהועברו באדיבותו בתו למחלקה לארכיונים בספרייה הלאומית בירושלים, יחד עם ארכיונו השלם, ישמשו בוודאי חומר גלם רב חשיבות לכל מי שיבוא בעתיד לתאר את הרפובליקה של מחקר הספרות בארץ ישראל ואת חייו הפנימיים של אחד מחוקריה המובילים.²

1 שמואל ורסס, "אוטוביוגרפיה בשפת הביבליוגרפיה: כתבי ג. קרסל", קרית ספר סא (תשמ"ו-תשמ"ז), עמ' 163-168; ג' קרסל, כתבי דב סדן: ביבליוגרפיה, תל-אביב תשמ"א, עמ' 7-8.
2 הספרייה הלאומית בירושלים, המחלקה לארכיונים, ארכיון שמואל ורסס, 1723⁴⁰.

וילנה

שמואל ורסס נולד בוילנה בשנת 1915 ושביליה היו נהירים לו גם אם לא שב אליה בכגרותו. אחר שנות השואה החל בהכנת כרך גדול לזכר קהילת וילנה, אך מפעל זה נגדע ולא הושלם. בוילנה ישב ורסס בספריית שטראשון המפורסמת, עבד כמתנדב במכון "יו"א ששם למטרה את מחקר ספרות יידיש ותרבותה ולמד זמן מה באוניברסיטה במקום. באחת מהרצאותיו הפליג להיבטים אוטוביוגרפיים, סיפר על "דרכו אל ספרות ההשכלה" ועל כך שהיה שרוי עמוק ב"הוייתה הרוחנית והתרבותית של עיר מולדתי וילנה ירושלים דליטא", עד שכתב:

במכלול ההשפעות שקלטתי וספגתי בעיר זו, בתחומים של הספרויות בעברית וביידיש החדשה, ורב מערכת של זרמיה הרוחניים והפוליטיים שבהוה, נקבע גם מקום נכבד לוילנה כמרכז לספרות ההשכלה החל בראשית המאה הי"ט, ביחד עם ההילה של דמות הגאון מוילנה שאפף את עברה של העיר. עדיין היו זכורות בה היטב דמויותיהם של המשוררים אד"ם הכהן ובנו מיכ"ל, של מרדכי אהרן גינזבורג (רמא"ג), בעל "אביעזר" ושל קלמן שולמן בעל "מסתרי פאריז" ו"דברי ימי עולם", של יל"ג – שבילה בה את ילדותו, ושל המספר העממי ביידיש המשכיל א"מ דיק. אף היתה מוכרת "הטופוגרפיה הספרותית" מסלול מקומות מגוריהם וטיוליהם של אותם סופרים; וזאת בצוותא עם הטופוגרפיה של גדולי הספרות הפולנית שהתהלכו בה בעבר זה. כן נתקיימו בה עדיין אותם בתי דפוס שבהם הוציאו לאור מפרי עטם, ביחד עם שאר הסופרים המשכילים שנהרו לעיר זו. עדיין פה ושם עוד התהלכו בסימטאותיה ישישים שחוחים מספחי סופריה וקוראיה של ספרות ההשכלה והיו רכונים על ספרים ב"ספריית שטראשון" המפוארת. אף בבית סבא, שהיה בו צירוף האופיני לגרסת ההשכלה הוילנאית המתונה של תורה והשכלה, של יראת שמים ושל חכמות חזוניות, הדרים בכפיפה אחת. עדיין מצאתי בימי נעורי בארון הספרים שלו את האוטוביוגרפיה "אביעזר" ואת "דברי ימי עולם" של קלמן שולמן. כשלעצמי כבר הייתי שרוי בעולמן של היצירות בנות הזמן של הספרות "העכשווית" בעברית וביידיש.³

כפי שנראה בהמשך, לזיכרונות אלו היה גם נוסח רגשני מוקדם בהרבה. בוילנה ניסה ורסס את כוחו גם בכתיבת סיפורים ביידיש, שאחדים מהם פורסמו בשם העט "דער יונגער" בוואכנשריפט, עובדה ביבליוגרפית וביוגרפית שטרח להסתיר כל השנים.⁴

3 שמואל ורסס, "דרכי אל חקר ספרות ההשכלה" (כ"י). נדפס בשינויים בתוך הנ"ל, הקיצה עמי: ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, ירושלים תשס"א, עמ' 412.

4 א יונגער (ווילנע), "פארשטערטע יוגנט (דערציילונג)", וואכנשריפט, גיליון 33 (182), (2 באוגוסט 1934), עמ' 6-8; א יונגער, "דער איבערגאנג יוגנט (דערציילונג)", וואכנשריפט, גיליון 9 (206),

אחד מאותם סיפורים מתאר את חוויותיו הכלכליות הקשות של סטודנט, ולא מן הנמנע שורסס תיאר כאן את שעבר עליו בתקופה זו. עד מהרה גמלה בלבו ההחלטה ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים, שגייסה תלמידים חדשים במזרח אירופה. בעזבו את וילנה בשנת 1935 לקח עמו שלושה דברים: תפילין, סידור קטן וספר שירי ביאליק ביידיש שאותו קיבל כמתנה לבר המצווה שלו (על כרך זה שנדפס בורשה 1924, חתם בחותמת: הויז ביבליאטעק פון שמואל וערסעס, נומ. 10). שלושת הפריטים היו מונחים כל השנים במגרה נסתרת ונעולה בשולחן העבודה שלו בירושלים, לצד מכתבים שקיבל ממשפחתו בוילנה ערב השואה ואלבום תמונות מימי נעוריו.

ירושלים

בארץ ישראל שמע שיעורים מפי רבים. עם זאת, נדמה שליוסף קלוזנר, שבשיעוריו השתתף דרך קבע, הייתה השפעה מרובה על דרכו המחקרית, גם אם היה רחוק ממנו במובנים רבים.⁵ על ראשית דרכו באוניברסיטה כתב ורסס בזיכרונותיו:

עם בואי לירושלים – נתפענחו לי כל אותם רמזים עמומים של ספרות ההשכלה של וילנה העיר, בשעה ששמעתי כתלמיד את שיעוריו של יוסף קלוזנר – שעוד הספיק לנאום בנעוריו לכבוד יובלו של קלמן שולמאן, המשכיל הישיש שאף מוצאו היה מן הפריפריה הפרובנציאלית – הוסר החיץ בין העולם של ההשכלה כפי שנצטייר בפני בימי שבתי בוילנה לבין נושא שיעוריו. לכך נוספו כאן רבדים חדשים בלתי מוכרים לי עד כה של תקופה ההשכלה בגאליציה ובאיטליה – וברוסיה כולה, של תאור עובדות, ומעשים בעולמם של ספרים ויוצריהם. הדברים הפרטניים נספגו ונקלטו. באותם ימים ראשונים ספרות ההשכלה שימשה כנושא ההוראה הבלעדי של ספרות עברית חדשה באוניברסיטה העברית, על התקופות המאוחרות יותר – למדנו רק על פי "הקיצור" של "תולדות הספרות העברית" שהיינו חייבים להבחן בתכנו בסוף השנה הראשונה ללימודים.⁶ שיעורי קלוזנר

(4 ביולי 1935), עמ' 9–10, 13. ורסס 'חשף' שנה לפני פטירתו שהוא מחברם של אותם סיפורים קצרים ואף העיר שפרסם סיפורים נוספים בשמות עט אחרים. ראו אבנר הולצמן, "סודו של ורסס", הארץ, תרבות וספרות (24.4.2011); שמואל ורסס, "נעורים שהופרו", שם.

5 על שיעורים אלו, ראו יוסף קלוזנר, דרכי לקראת התחיה והגאולה: אבטוביוגרפיה (1874–1944), ירושלים ותל-אביב תש"ו, עמ' 302–303, 354; שמואל ורסס, "יוסף קלוזנר וראשית ההוראה והמחקר של הספרות העברית החדשה באוניברסיטה העברית", תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, שורשים והתחלות, בעריכת שאול כ"ץ, מיכאל הד, ירושלים תשנ"ז, עמ' 487–515. לימים סייע ורסס בהתקנת התערוכה שהוצגה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי מתוך ארכיון קלוזנר: תערוכת יוסף קלוזנר (תרל"ד–תשי"ט), קטלוג, בעריכת שלמה צוקר, ירושלים תשכ"ו.

6 ורסס החזיק בספרייתו מהדורה שלישית מורחבת: יוסף קלוזנר, קצור תולדות הספרות העברית החדשה, ירושלים תרצ"ט.

אלה הכלולים כיום בששת הכרכים של חיבורו רב היקף: "היסטוריה של הספרות העברית החדשה" – אלו היו למעשה הטקסטים של הרצאותיו שהרצה בפני, וכן לאלה מתלמידיו שקדמוני ושבאו לאחרי.⁷ הקצב האיטי של הרצאותיו, על החומר הביוגרפי המאסיבי והפרטני, על סקירת החיבורים, ועל נסיבות היווצרותם, נספג על ידי בקצב אטי, וזאת בצירוף הערות הביניים של המרצה, על תוספותיו המימוארסטיות והאניקדוטאריות – אודות סופרים וחוקרים שהכיר ושל אפיזודות מקרית ספר העברית החל בשלהי המאה הי"ט, ברוסיה, שהוא חוה אותן כאיש הצעיר. כל אותו מאגר רב היקף של אינפורמציה ותאורי רקע על המתרחש ב"רפובליקה" של הספרות העברית על שלוחותיה המרוכבים בגרמניה, אוסטריה, רוסיה וליטא, הולנד ואיטליה – יצר בי לעתים תחושה של עולם ומלואו תוסס – של קשרים וזיקות, של השפעות, וויכוחים נסערים במעטה של מליצה עברית ססגונית שעטרה אותם, המקויימים על ידי חילופי מכתבים מפורטים של דיונים והתדיינות של גופי ספרות וחכמת ישראל ומדעי היהדות.⁸

בשנת תש"ג בירך את יוסף קלוזנר לרגל חגיגות יובלו הספרותי והוסיף ברוח דומה:

יובלך הספרותי הוא גם חויה עמוקה למעני. כל כך הרבה הענקת לי מאוצרך הטוב והרב, הן ביודעים והן בלא יודעים, עד שאני רואה את עצמי אסיר תודה לך לתמיד. הנך משמש לי ברגעים של רפיון ידים ואכזבה סמל ודוגמא של עובד ויוצר ללא לאות. שובים את לבי זיקתך הנפשית לעבודה המדעית והרצון לבוא לעזרת העם על ידי העפלה מדעית. אודה ולא אבוש – שנים רבות היתה בשבילי יצירתך כספר החתום, אבל מיום בואי ארצה הריני עוקב בהתמדה אחר תהליך יצירתך המדעית. הרי כמה מכרכי ה"היסטוריה של הספרות" נתהוו לעיני והפכו מתורה שבע"פ לנכסי צאן ברזל לדורות – בספרותנו המדעית. ולא זו בלבד אלא שבכל דף שבכרכים האלה נתרקמו גם דפים לא מעטים של חיי הפרטיים, מהם שמחים מהם עגומים.⁹

7 כרכים אלו, תחת השם: "היסטוריה של הספרות העברית החדשה", ראו אור כ"שיעורים" בין השנים תר"ץ-תש"י. מהדורה שנייה, "מעובדת ומורחבת", ראתה אור בשנים תשי"ב-תשי"ט. ראו חיים תורן, יוסף קלוזנר: האיש ופעלו, ירושלים ותל-אביב תשי"ז, עמ' 149-183; יצחק ברזילי, "יוסף קלוזנר כחוקר ספרות ההשכלה", בצרון שנה כ, חוברת ב (תשי"ט), עמ' 115-123; וראו הביקורת הנוקבת על הכרך הראשון אצל אליעזר שטיינמן, במזרה הזמן, תל-אביב תרצ"א.

8 רוסס, דרכי אל ספרות ההשכלה (לעיל הערה 3); הנ"ל, הקיצה עמי (לעיל הערה 3), עמ' 412-413.

9 רוסס, מכתב אל קלוזנר (י"ג באדר ב תש"ג), הספרייה הלאומית בירושלים, המחלקה לארכיונים, ארכיון יוסף קלוזנר, 4⁰1086, תיק 326.

בין העבודות הסמינריוניות שכתב במסגרת שיעוריו של קלוזנר נמצא גם חיבור מקיף על הסאטירה בספרות ההשכלה, נושא שהמשיך והעסיק אותו שנים מרובות.¹⁰ על אף השפעה גדולה זו, הודה ורסס לימים "כי כוחו של קלוזנר לא היה גדול בהתמודדות אנאליתית ישירה עם טקסטים ספרותיים", וציין שניזון בדרכו המחקרית מכן ציון דינור, שלימד באותן שנים סמינר על הפולמוס בין מתנגדים לחסידים, משמעון הלקין ומדב סדן.¹¹

הפער בין ורסס לבין קלוזנר התבטא בין השאר ביחס כלפי ספרות יידיש ובהערכת חשיבותה ומקומה בתרבות היהודית. במאמר ביקורת על דרכו של קלוזנר בחקר הספרות, שאותו פרסם ורסס עם הסתלקות מורו, כתב:

קלוזנר, שהיה בשעתו מראשי המדברים ב"ריב הלשוניות" ברוסיה, העתיק לתחום ה"היסטוריה של הספרות העברית החדשה" את אמות המידה של אותו פולמוס ציבורי-תרבותי. גישה אנכרוניסטית זו קלקלה את השורה ופגמה בשלימות מסכת היצירה של כמה מן הסופרים המתוארים ב"היסטוריה"; מה גם שהמבנה המונוגרפי היה מחייב לכאורה הצגת הדמות המתוארת בכל גילוייה. בתחום זה נתערער הפרספקטיביזם ההיסטורי, שקלוזנר דגל בו להלכה, וממילא נתפקח כל הלקח המועיל שניתן להוציא מבדיקת זיקת-הגומלין שבין הספרויות בשתי הלשוניות.¹²

פער זה בין המורה לתלמיד הודגש גם לאור דבריו הקשים של קלוזנר על "סכנת הז'רגון" ורתיעתו הגדולה מייסוד "קתדרת המריבה" באוניברסיטה העברית בירושלים, היא 'הקתדרה ליידיש' שהוקמה לבסוף בשנת 1951 אחר שנים של ויכוחים.¹³ פרשייה זו באה לידי ביטוי באופן אנקדוטרי עם פרסום מאמרו הגדול הראשון של ורסס בשנת 1938.¹⁴ זה היה מאמר רב חשיבות על המשכיל יעקב שמואל ביק וזיקתו לחסידות

10 שמואל ורסס, "סאטירה והומור בספרות ההשכלה", ירושלים תרצ"ז (כ"ו). המחברת מחזיקה 77 עמודים. ראו גם את רשימת העבודות שכתב ורסס, ארכיון קלוזנר (לעיל הערה 9), תיק 92.

11 ורסס, הקיצה עמי (לעיל הערה 3), עמ' 413-415.

12 שמואל ורסס, "קלוזנר בבקורת ובחקר הספרות", מולד טז (תשי"ט), עמ' 621.

13 ראו קלוזנר, אבטוביוגרפיה (לעיל הערה 5), עמ' 139-140, 300; אריה ליב פילאָווסקי, צווישן יאָ און ניין, תל-אביב 1986, עמ' 141-191; שמואל ורסס, "ועידת צ'רנוביץ בראי העיתונות העברית", שבות 15 (תשנ"ב), עמ' 151-152, 174-176; הנ"ל, "סוגיית יידיש במסכת דב סדן", סדן א (תשנ"ד), עמ' 11-12. לביקורת יחסו של קלוזנר ליידיש, ראו זלמן רייזען, "נייע אַרבעטן צו דער געשיכטע פון דער השכלה ליטעראַטור", ייוואָ-בלעטער 1 (1931), עמ' 194-207; 2 (1931), עמ' 367-389; שמואל ניגער, "וועגן קלויזנערס אַעשיכטע פון דער נייער העברעישער ליטעראַטור" און זיין שטעלונג צו יידיש", ייוואָ-בלעטער 39 (1955), עמ' 165-180.

14 שמואל ורסס, "יעקב שמואל ביק, דער בלאַנדזשענדיקער משכיל", ייוואָ-בלעטער 13 (1938), עמ' 505-536 [נרפס בשנית בתוך: וואַכשטיין-בוך, זאַמלבוך צום אַנדענק פון ד"ר בערנהאַרד

שבבסיסו עמדה עבודה סמינריונית שהגיש לקלזנר באותה השנה (כפי שעולה מרשימות שנשתמרו בארכיון קלזנר). המאמר פורסם ביוֹאָג־בלטטער וורסס חשש להראות אותו למורו, משום שנכתב בידיש, ורק לאחר שהפציר בו קלזנר מסר לידו את המאמר (ביומנו הוסיף ורסס שבסופו של דבר השיחה לא הייתה גרועה כל כך). מאמר זה הוא שקירבו דווקא אל דב סדן, שעם פרסומו יצר קשר עמו שהלך והעמיק עם השנים.¹⁵ מעט מאוחר יותר פרסם ורסס מאמר קצר על ספר בוחן צדיק ליוסף פרל בעיתון העולם, וקיבל עבורו את שכר הסופרים הראשון שלו, המאמר נכתב עם פרסום הכרך השני של ההיסטוריה לקלזנר.¹⁶ קלזנר ראה היטב את כוח תלמידו, ואף הביא בשמו ידיעות רבות לאורך ספרו הגדול על הספרות העברית, וכשנדפס הכרך השלישי של אותו הספר, ובו פרק על "תקופת וילנה" ותיאור של כמה ממשכיליה, הוא מסר לורסס עותק של הספר והוסיף בכתב ידו את ההקדשה "לתלמידי המצויץ, הבקי בכל חדרי הספרות החדשה העברית".¹⁷

אך כמובנים רבים היה ורסס קרוב יותר לדב סדן שדיבר על הכוליות של הספרות היהודית וקרא לחקור ספרות זו על כל זרמיה ולשונותיה כמכלול אחד.¹⁸ גם אם ורסס לא קיבל את כל הטענות שהרכיבו את משנתו האידיאלוגית של סדן בדבר האחדות הכולית של 'ספרות היהודים', הרי שאימץ אל לבו את הקריאה המורכבת שהציע סדן לגבי הספרות החדשה בעברית וביידיש והוא פיתח את הקריאה התאורטית בעשרות מחקרים מפורטים.¹⁹

חלק ניכר ממפעלו המחקרי של ורסס יוחד לבחינת דרכם הדו-לשונית והתלת-לשונית של סופרים יהודים. לדבריו היה לדב סדן חלק גדול בנטייה לעיסוק מחקרי זה והוא אף

וואַכשטיין, 1868–1935, ווילנע 1939, עמ' 505–536].

15 ורסס, מכתב אל סדן (16.3.1939), הספרייה הלאומית בירושלים, המחלקה לארכיונים, ארכיון דב סדן, 4⁰1072, התכתבות.

16 שמואל ורסס, "גורלו של סטיריקן עברי וספרו (מאה שנה לפטירת יוסף פרל)", העולם, שנה 28, גיליון ד (כ"ט תשרי ת"ש), טורים 63–64. הדברים נכתבו עם צאת הספר: יוסף קלזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, שיעורים, כרך שני, ירושלים תרצ"ז, בו כלל קלזנר פרק על פרל.

17 יוסף קלזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, שיעורים, ירושלים תרצ"ט. ראו גם את אזכורו של ורסס בתוך: קלזנר, אבטוביוגרפיה (לעיל הערה 5), עמ' 336.

18 דב סדן, על ספרותנו: מסת מבוא, ירושלים תש"י; הנ"ל, פרקי קריאה וניתוח: מבוא לספרות בדורות האחרונים, ירושלים תשט"ו. ראו שמואל ורסס, "ספרותנו בעיני דב סדן", הנ"ל, ביקורת הביקורת: הערכות וגילגוליהן, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 232–250.

19 שמואל ורסס, "בין אחדות לריבוי בספריות עם ישראל", חוליות 10 (2006), עמ' 507–512. לדיון בדרכו של סדן, ראו עוד דן מירון, הרפיה לצורך נגיעה: לקראת חשיבה חדשה על ספרויות היהודים, תל-אביב תשס"ה; הנ"ל, אם לא תהיה ירושלים: מסות על הספרות העברית בהקשר תרבותי-פוליטי, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 93–171; איריס פרוש, "ספרות לאומית וגבולות הפלורליזם ב'מסת מבוא' לדב סדן", רגע של הולדת: מחקרים בספרות עברית ובספרות יידיש לכבוד דן מירון, בעריכת חנן חבר, ירושלים תשס"ז, עמ' 590–606.

ציין ש"נוכח התיזה של סדן בדבר החזיון הטבעי של הספרות הדו־לשונית בדורות האחרונים התמדתי והשתדלתי לחשוף ולבסס מבחינה טקסטואלית ועובדתית הנחת יסוד זו הלכה למעשה, לא רק בתקופת ההשכלה הדברים אמורים, אלא בספרותנו החל במנדלי ועד עגנון, אשר ללא ידיעת הרבדים של יצירותיהם ביידיש הבנתנו והערכתנו של טיב פעלם היוצר תהיה לוקה הרבה בחסר".²⁰ במכתב פרטי אל סדן, לרגל יום הולדתו השבעים, הוסיף וכתב: "הלכות שקבעת על דרכה של ספרותנו ומהותה, סייעו לי לאחות קרעים וסתירות בתחושתי ובהבנתי של מורשתנו זו, על גילויי הכפל וריבוי הפנים שבה, אשר שורש אחד לכולם. עולמות רוחניים שונים שאני נקלע ביניהם קיבלו פשר חדש לאורם".²¹ מכאן עיסוקו האינטנסיבי של ורסס בתיאור גלגולי יצירות בין עברית ליידיש, דוגמת כתבי יצחק ארטור ואברהם מאפו; ובמחקר כתבים ביידיש של סופרים רב־לשוניים, דוגמת יוסף פרל, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (שאת כתביו ביידיש ההדיר מחדש) ושמואל יוסף עגנון.²²

בהקשר זה היה לורסס חלק מרכזי במערכת מפעל מנדלי, ששם למטרה להוציא לאור מהדורה מזוקקת ומתוקנת של כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, מפעל שצמח במכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית.²³ עם סדיקת ביצוע התכנית השלמה, שורסס היה מופקד בעיקר על חלקה העברי, כתב אל דב סדן: "מי כמוך ידידי יודע ומבין מה עתידה להיות משמעותה של מהדורה אקדמית של כתבי מנדלי, הן במהותה והן בפירותיה למעשה. מרגיש אני שכולנו, העוסקים במפעל זה, וגם אתה בתוכם, חתמנו על מעין שטר התחיבות כלפי הסבא מנדלי וכלפי ספרותנו. וחושש אני ששר הספרות ידון אותנו ברותחין, באם נחמיץ שעת כושר זו שנזדמנה לנו, ומה גם בגלל עיכובים שבממון. עשה נא איפוא למען ענין נחשב זה כמיטב יזמתך והשראתך, כדי שאותו רעיון יקר, שכבר הוכשרו הכלים על מנת להוציאו מן הכח אל הפועל, לא ירד לטמיון".²⁴ אף על פי כן נכשל המפעל בשל העדר תקציב, ויש להתפלל שעוד יבוא מי שיחיה אותו. ורסס עצמו התמיד בדו־לשוניות משלו ושב לכתוב מאמרים ביידיש באמצע שנות השישים, בעיקר לאורך כרכי כתב העת די גאלדענע קייט.

20 ורסס, דרכי אל ספרות ההשכלה (לעיל הערה 3); הנ"ל, הקיצה עמי (לעיל הערה 3), עמ' 415.

21 ורסס, מכתב אל סדן (כ"ג בניסן תשל"ב), ארכיון סדן (לעיל הערה 15), התכתבות.

22 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, יידישע כתבים פון א ווייטן קרוב, בעריכת שמואל ורסס, ירושלים תשמ"א.

23 ראו שמואל ורסס, "מהדורה אקדמית של כתבי מנדלי מוכר ספרים", האוניברסיטה 11 (תשכ"ה), עמ' 41-44; מנדלי מוכר ספרים: רשימת כתביו ואגרותיו להתקנת מהדורתם האקדמית, ירושלים תשכ"ה. חומר רב הנוגע למפעל זה שמור במחלקת הארכיונים של הספרייה לאומית בירושלים, ארכיון מפעל מנדלי, 4^o1723; ובהתכתבויות השמורות בארכיון ורסס (לעיל הערה 2).

24 ורסס, מכתב אל סדן (י"ז בניסן תשכ"ו), ארכיון סדן (לעיל הערה 15), התכתבות.

ההשכלה בוילנה וספרות המוסר

אשר לראשית דרכו של ורסס ולשני חיבורים גנוזים שחיבר באותו הזמן: הראשון הוא עבודת המסטר והשני עבודת הדוקטור שלו – את עבודת המסטר כתב בהדרכת יוסף קלוזנר על "תקופת ההשכלה העברית בוילנה", היא הוגשה בשנת 1939 וזכתה לשבחיו המופלגים של קלוזנר. העבודה מחזיקה 316 עמודים בפורמט גדול, כתובים בכתב יד מעוגל ותם ואף צורף בסופה מפתח שמות מפורט.²⁵ את העבודה פתח באמירה אישית (שלימים עוצבה ולוטשה בזיכרונותיו המאוחרים, מהם ציטטנו בראש המאמר):

תקופת ההשכלה העברית בוילנה, על כל סופריה ומשורריה, היא בשבילי לא עניין של מחקר יבש בלבד. קשור אנכי בנושא זה בכמה נימים נפשיים. הן בוילנה, ירושלים של ליטא, נולדתי וגודלתי, ואף על פי שתקופת ההשכלה שייכת כבר לעבר הרחוק, הרי עוד לא נמחקו רישומיה ועקבותיה בעיר זו – משהו נשאר – אם כי הד רחוק ממה שהיה פעם. בבית עקד הספרים של ר' מתתיהו שטראשון תמצא עוד לפעמים ישישים תשושי כח, שארית הפליטה מהדור ההוא. פה בספריה, נשתמרו העקבות ביתר נאמנות. הנה מביט עליך מתתיהו שטראשון, יהודי בעל הדרת פנים, ענוד מידאליות, ומצד שני מתנוססת לתפארת תמונתו של רש"י פיין, שפניו מביעים חן וחסד. ולא רק בסמטאות הגיטו הווילנאי – הנך מרגיש את ריח ההשכלה שעדיין לא ננמר לגמרי. אף הטבע מזכיר את הדור ההוא. רטט של יראת הכבוד תוקף אותך – כשאתה נודד בודד ביערות ווילנה, על "הרי לבנון וירושלים", ונזכר שפה טייל פעם המשורר הגדול, חולה השחפת – וקיבל מנוף מקסים זה את ההשראה ליצירותיו הפיטיות. ואולי שוחחו ביניהם, בצל אורן עתיק ימים זה, אד"ם הכהן וקלמן שולמאן ידידו, והתפלאו יחד ממראה טבע זה, ששימש להם מעין תחליף לנוף הארצישראלי, שנמשכו אליו בכל נפשם ומאדם? ברם עלי להודות, יחס נפשי זה לא היה מלוה ידיעה ממשית והבנת ערכה ההיסטורי והספרותי של תקופה זו. לידי גישה מדעית כלפי דור ההשכלה הגעתי דווקא בירושלים דא"י ולא בירושלים דליטא.²⁶

25 שמואל ורסס, תקופת ההשכלה העברית בוילנה, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תרצ"ז. העבודה הועברה לארכיון ורסס (לעיל הערה 2). ראו גם מוטי זלקין, "משא וילנה", הארץ, תרבות וספרות (29 באוקטובר 2010).

26 ורסס, ההשכלה בוילנה (לעיל הערה 25), עמ' i. על משפחת שטראשון ותולדות הספרייה ראו לקוטי שושנים, והוא רשימת הספרים אשר אסף וקבץ [...] מתתיהו שטראשון, ברלין תרמ"ט; חייקל לינסקי, מהגיטו הווילנאי, וילנה תרפ"א, עמ' 54; יהודה אפל, בתוך ראשית התחיה, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 28-30; צבי הרכבי, רבי שמואל שטראשון מווילנא: תולדותיו, כתביו וצאצאיו, ירושלים תשי"ז, עמ' י (ושם תמונת מתתיהו שטראשון); ישראל קלוזנר, "בתי-עקד ספרים בירושלים דליטא", ספר רפאל מאהלר, בעריכת שמואל ייבין, מרחביה תשל"ד, עמ' 67-82;

ורסס בחר להוציא מעבודתו דיונים במשכילים ידועים ומוכרים, דוגמת מרדכי אהרן גינצבורג, אד"ם הכהן, מיכ"ל וקלמן שולמאן, ובחר להתמקד דווקא בדמויות שוליות יותר או בדמויות שלא זכו למחקר ממצה, דמויות "שנמצאו עד עתה בצל השכחה". כך ייחד פרקים ארוכים לשורה של משכילים: צבי הירש קצנלבויגן, מתתיהו שטראשון, מרדכי פלונגיאן, יהודה שרשבסקי, מרדכי טריווש, יהודה קלאצ'קו, שלמה זאלקינד, יצחק אייזיק בן יעקב, זאב טוגנהולד, אייזיק מאיר דיק, דוד מיצקון, שמואל יוסף פיין, הלל נח מגיד שטיינשיידר, משה רייכרסון ויהושע שטיינברג. לסקירה רחבה זו הוסיף גם פרק מיוחד על העיתונות העברית בוילנה בתקופת ההשכלה, בראשם "פרחי צפון" ו"הכרמל". מטבע הדברים לא דאג ורסס לעותקים נוספים של עבודה גדולה זו והעותק היחיד שלה היה שמור בספרייתו. העבודה זיכתה את ורסס בשנת 1945 ב'פרס קלוזנר' מטעם עיריית תל-אביב להדפסת החיבור בסדרת "עדוד" שבהוצאת דביר.²⁷ בידיעות עיריית תל-אביב פורסמה הידיעה להלן, שקלוזנר חתום עליה:

מר ורסס-וילנאי עוסק בעבודת הגמר שלו בסופרי ווילנה ממדרגה שניה, שלא הושם לב להם עד היום ובשעתם היתה להם השפעה מרובה על הקוראים העבריים [...] ובכל פרק ופרק על כל אחד מן הסופרים הללו אנו מוצאים חומר חדש וחשוב, שדלה מר ורסס מתוך עתונים נשכחים ומתוך כתבי יד בלתי ידועים. ובחומר החדש יש לא רק תרומה להכרת התפתחותה של הספרות העברית, אלא גם להכרת התפתחותה של ההשכלה העברית בליטה ביחוד. ובפרק האחרון של עבודתו על "תפיסת העולם של הסופרים העבריים בוילנה", מסכם מר ורסס-וילנאי את תוצאות עבודתו הגדולה, שחשיבותה מרובה מכמה צדדים. עבודה כזו ראויה להידפס בלא שום ספק, ושמחה תהא לכל מוקירי הספרות העברית, אם הפרס של עיריית תל-אביב יתן אפשרות לעבודה זו, שתראה אור.²⁸

בשנה זו זכה בפרס גם יהודה אריה קלוזנר, על עבודתו: "הנובלה בספרות העברית".²⁹

Mattityahu Strashun, 1817-1885: Scholar, Leader and Book Collector, eds. Aviva E. Astrinsky, Mordechai Zalkin, New York 2001

- 27 ישראל רוקח, מכתב אל ורסס (24.4.1945), ארכיון ורסס (לעיל הערה 2). במסגרת סדרת עדוד (עבודות דפלומה ועבודות דוקטור) ראו אור שמונה ספרונים, בין השנים תשי"ד-תשי"ט, הנוגעים לספרות ההשכלה ולספרות העברית. רוב העבודות נכתבו בהדרכת קלוזנר: פרס קלוזנר של העיר תל-אביב-יפו למוסמכי האוניברסיטה העברית, עשור לקיומו (1944-1954), תל-אביב 1954.
- 28 "דו"ח על חיבוריהם של הזוכים בפרס קלוזנר", ידיעות עיריית תל-אביב, שנה 15, חוברת 7-8 (תש"ה). על חלוקת הפרס הופיעו מספר סקירות: "חולקו סטיפנדיות עיריית ת"א על שם פרופ' קלוזנר", הבקר (24 באפריל 1945); "חלוקת פרס קלוזנר", דבר (25 באפריל 1945).
- 29 ספר זה ראה אור בהוצאת יהושע צ'צ'יק בסיוע קרן קלוזנר: יהודה אריה קלוזנר, הנובילה בספרות העברית מראשיתה עד סוף תקופת ההשכלה, תל-אביב תשי"ז. בעותק שהעניק י"ד אברמסקי

ורסס חפץ לשוב לוילנה ולאסוף כתבי יד נוספים של אותם משכילים כדי להשלים את עבודתו, אך מאורעות השואה סתמו עליהם את הגולל. אם בראש העבודה כתב שאין זו אלא עבודה ראשונית שעוד תתעשר ותושלם עם מציאת כתבי יד נוספים בספריות וילנה, שהרי כל משכיל שבו דן "השאיר דברים רבים בכ"י ולפעמים מהווים הם את החלק הארי שביצירתו", ואולם עד מהרה נוכח לדעת שאין בידו לעשות כן.³⁰ לימים כתב בזיכרונותיו: "העמקתי לצלול בנבכי הידע על משכילי וילנה וחיבוריהם – על פרטיהם ודקדוקיהם, אף היה בדעתי – קויתי, לחזור לעיר וילנה מכורתי, לפשפש בספריותיה ולגלות כתבי יד אשר אולי שרדו מהם. רעיון זה [אשר עלה] אחר שסיימתי את חיבורי על סף מלחמת העולם, לא נסתייע עוד, לוילנה לא חזרתי – והיא, על תושביה היהודים ירדה לאבדן באורח אכזרי – ונשאר רק זכרונה על כל הכרוך בה, ברשות היחיד וברשות הרבים".³¹ מתוך דאגה פן יוציא מתחת ידיו דבר שאינו שלם, לא הדפיס את העבודה ורק מעטים ראו אותה במשך השנים. לימים שב לנושא בכמה מאמרים שיסודותיהם נעוצים בפרקי העבודה, אך רצונו להדפיס את החיבור המקיף על כל פרקיו, עם עדכונים הכרחיים, לא מומש.³²

אחד הדברים המעניינים בעבודה המקורית הוא הערותיו הרבות של יוסף קלוזנר שנרשמו בשולי הדפים בעיפרון אדום עבה (שדוגמתו שימש אותו בעריכת השלוח). קלוזנר הוסיף, תיקן, שאל ואף מחק והתווכח. כך למשל, כשורסס העיר על משכילי ווהלין וגאליציה, שבניגוד למשכילים הראשונים בוילנה, "השתדלו להפיץ רעיונות ההשכלה בין העם גם דרך צינורות הלשון שהוא מדבר בה", היינו בידיש, והזכיר בהקשר זה את מנחם מנדל לפין, יוסף פרל, יצחק בער לוינזון ואברהם בער גוטלובר; מחק קלוזנר את המילה "אידיש" והציע במקומה את "אשכנזית-יהודית" שהייתה שגורה בפיו; וליד שמו של פרל הוסיף סימן שאלה ורשם: "בנוגע לפרל יש לי ספק גדול", ספק שהתיר ורסס בהמשך השנים עם חשיפת כתבי יד נוספים של פרל בידיש וביורור פילולוגי מדוקדק סביב להם. קלוזנר סיכם בהערה קצרה בסוף הכרך שיש בעבודה כדי לזכות את מחברת גם בתואר דוקטור.

למרות הצלחה זו עשה ורסס את עבודת הדוקטור בתחום אחר, בהדרכת שמחה אסף, ועניינה ספרות המוסר היהודית בספרד.³³ העבודה מחזיקה 363 עמודים, ויש

לורסס הוסיף בכתב ידו את ההקדשה: "בחבה ובצפיה למלה "נובו" שלו בספרות העברית".

30 ורסס, ההשכלה בוילנה (לעיל הערה 25), עמ' ii.

31 ורסס, דרכי אל ספרות ההשכלה (לעיל הערה 3); הנ"ל, הקיצה עמי (לעיל הערה 3), עמ' 413.

32 כך למשל שמואל ורסס, "מרדכי פלונגיאן: דיוקן של משכיל נוסח העיר וילנה", בין היסטוריה לספרות: ספר היובל ליצחק ברזילי, בעריכת שלמה נש, תל-אביב תשנ"ז, עמ' קמט-קסא; הנ"ל, "וילנה ותושביה היהודים במאה הי"ט בראי ספרות ההשכלה", גלעד טו-טז (תשנ"ח), עמ' קצא-ריב.

33 שמואל ורסס, ספרות המוסר של היהודים בספרד (מראשית המאה הי"ג ועד סוף המאה הט"ו),

בה חידושים של ממש בתחום מסועף ומורכב זה. היא כוללת עשרה פרקים מקיפים: (א) מסורת ורציונליזם בספרות המוסר של המאה הי"ג; (ב) יסודות של הטפה מוסרית בפירושים לתורה; (ג) הצוואות של המאה הי"ד ותפקידן בעיצוב של פני הדור; (ד) פירושים לספר משלי ולמסכת אבות במאה הי"ד ומגמותיהם הדידקטיות; (ה) צביונם המוסרי של ילקוטי דינים ומצוות במאה הי"ד; (ו) יסודות תוכחתיים-מוסריים בדרשה הקבלית במחצית השנייה של המאה הי"ד; (ז) יסודות מוסר ותוכחה בפרשנות של המחצית השנייה למאה הי"ד; (ח) גזרות קנ"א באספקלריה מוסרית-תוכחתית; (ט) הפירושים למסכת אבות במאה הט"ו ומגמתם הרעיונית; (י) הדרשנות המוסרית-הפילוסופית במאה הט"ו. חוות דעת חיוביות על העבודה נכתבו בידי שמחה אסף, בן ציון דינור ויצחק בער, שעודדו את המחבר להרחיב ולהעמיק את הדברים, אך ורסס גנז גם עבודה זו ועותק יחיד ממנה שמר בספרייתו. על אף שלימד כמה שיעורים על ספרות המוסר במשך השנים, ופרסם כמה מאמרים בתחום זה, בחר למקד את עיקר מרצו המחקרי בתקופות מאוחרות יותר.

מחקר וספרים

מה שהתחיל במאמרים קצרים בעיתונות היומית ובשבועונים על ספרות ההשכלה והספרות העברית החדשה (לרוב בחתימת השם: שמואל וילנאי) נעשה יכול של עשרות מאמרים גדולים על כל מכמני ספרות עברית ויידיש. רשימת פרסומיו של ורסס מקיפה למעלה מ-300 פריטים שרק חלק מהם כונסו.³⁴ מרכז הכובד של אותם מחקרים עוסק בספרות העברית והיידיש החדשה, ובכלל זה נמנים כמה מחקרים מכוננים על יוסף פרל, יעקב שמואל ביק, אברהם מאפו, יהודה ליב גורדון, מנדלי מוכר ספרים, שלום עליכם, יוסף חיים ברנר, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, י"ל פרץ, מרדכי זאב פייארברג, ש"י עגנון וחיים הזו.

רבים מספריו הם אסופות מאמרים, בהם על הרציפות והמסורת הפנימית בחוליות שונות של הספרות העברית החדשה (סיפור ושורשו: עיונים בהתפתחות הפרוזה העברית, רמת-גן תשל"א; ממנדלי עד הזו: סוגיות בהתפתחות הסיפור העברית,

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ז. ראו גם הנ"ל, "ר' שמחה אסף: ציון למורה", גליונות כט (תשי"ד), עמ' 270-272.

34 רות שנפלד ואבנר הולצמן, "ביבליוגרפיה של כתבי שמואל ורסס (1938-2002)", מוילנה לירושלים: מחקרים בתולדותיהם ובתרבותם של יהודי מזרח אירופה מוגשים לפרופסור שמואל ורסס, בעריכת דוד אסף, ישראל ברטל, אבנר הולצמן, חוה טורניאנסקי, שמואל פיינר, יהודה פרידלנדר, ירושלים תשס"ב, עמ' 609-627. ראו על כך דן מירון, "עבד לספרות העברית עד נצח, או: בשבח האוטנטיות", הארץ, תרבות וספרות (12 ביוני 2005).

ירושלים תשמ"ז)³⁵; על גלגולי יצירות שונות בין עברית ליידיש (מלשון אל לשון: יצירות וגלגוליהן בספרותנו, ירושלים תשנ"ז; התרגומים ליידיש של אהבת ציון לאברהם מאפו, ירושלים תשמ"ט); על ספרות ההשכלה לגוניה במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה (מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן; הקיצה עמי: ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, ירושלים תשס"א); על חיים נחמן ביאליק והביקורת העברית (בין גילוי וכיסוי: ביאליק בסיפור ובמסה, תל-אביב תשמ"ד; ביקורת הביקורת: הערכות וגלגוליהן, תל-אביב תשמ"ב); ועל מכלול כתביו של שמואל יוסף עגנון (ש"י עגנון כפשוטו: קריאה בכתביו, ירושלים תש"ס; *Relations Between Jews and Poles in S.*; *Y. Agnon's Work*, Jerusalem 1994). פרקים נוספים על גילויים ז'אנריים שונים בספרות העברית החדשה שיקע בספרו האחרון (המארג של בדיון ומציאות בספרותנו, ירושלים תשע"א). שתי מונוגרפיות מקיפות שכתב ורסס במשך השנים לא באו לידי סיום ונותרו באופן חלקי בכתב יד. הראשונה, ספר מקיף על התפתחות הפרוזה בספרות העברית החדשה (שאותו כתב והכין לדפוס בשנות השישים); והשנייה, ספר על מוטיב המוות ובתי הקברות ביצירותיו של ש"י עגנון (שאותו הכין לדפוס בשנותיו האחרונות).

בכל מחקריו עמל ורסס על חשיפת מקורות חדשים וגילויים של כתבי יד נסתרים. כך תיאר במקום אחד את "חדוות החיפוש והגילוי של דפים בלים, של יצירות נשכחות וגנוזות", עד שהחוקר 'מדובב' את הטקסט הנידח, מצייר מחדש את "מפת הספרות העברית במאות הי"ח והי"ט" וממלא "את הכתמים הלבנים אשר עדיין נותרו בה ומזדקרים לעין"³⁶. ברוח זו עמל על התקנת כמה מהדורות חדשות של טקסטים משכיליים על פי כתבי יד, בהם איגרות מרים מארקל מוזסון ליל"ג;³⁷ וספר אביעזר, האוטוביוגרפיה של המשכיל הליטאי מרדכי אהרן גינצבורג.³⁸ מפעל גדול של הדפסת ספר גנוז של אברהם מאפו על שבתי צבי, ספר חוזה חזיונות, לא הושלם על ידו, ויש לקוות שיושלם בעתיד הקרוב בידי אחרים.³⁹

35 על העיקרון שהנחה אותו בספרים אלו ראו ש' שחריה, "מיוסף פרל ועד ש"י עגנון (בעקבות שיחה עם פרופ' ש' ורסס)", הדואר (כ"ט בכסלו תשל"ב), עמ' 104-105, (ר' בטבת תשל"ב), עמ' 120-121.

36 ורסס, דרכי אל ספרות ההשכלה (לעיל הערה 3); הנ"ל, הקיצה עמי (לעיל הערה 3), עמ' 432.
 37 שמואל ורסס, איגרות מרים מארקל-מוזסון אל יהודה ליב גורדון, ירושלים תשס"ד. ראו אבנר הולצמן, "בפוגשו אשה על דרכו, יעוות פניו ויסב ראשו", הארץ, תרבות וספרות (24 ביוני 2005).
 38 שמואל ורסס, וידויו של משכיל – אביעזר, הוא ספר תולדות איש רם המעלה אשר כתב בעצם ידו כמו"ה מרדכי אהרן גינצבורג, ירושלים תשס"ט (זכה בפרס שרת התרבות לספרות מופת, תשע"א).
 39 לדיון בפרקי הרומן שהתפרסמו, ראו שמואל ורסס, השכלה ושבטאות: תולדותיו של מאבק, ירושלים תשמ"ח, עמ' 227-235. מאמר ראשון על כתב היד יראה אור בקרוב: הנ"ל, "תנועת השבטאות באספקלריה הבדיונית של אברהם מאפו", המארג של בדיון ומציאות בספרותנו, ירושלים תשע"א.

יוצא דופן הוא ספרו השכלה ושבטאות, ספר שראה אור בהוצאת מרכז זלמן שז"ר בשנת 1988 כמונוגרפיה מיוחדת אשר הביאה עמה גם שורה של מחקרים על שבתי צבי והשבטאות בעולמה של הספרות העברית החדשה.⁴⁰ נדמה שדווקא ספר זה קירבו להיסטוריונים שהחלו לגלות בכתביו אוצרות הקרובים ללבם. במובן זה התקבלות ספריו של ורסס חצתה את גבולותיהן הצרים של דיציפלינות ידועות או חוגים מוגדרים, והדבר בא לידי ביטוי גם בספר היובל עב הכרס ורב העניין שהוצא לכבודו בשנת 2002, שנערך בידי היסטוריונים וחוקרי ספרות גם יחד.⁴¹

ספרייה ואנשים

שליטה יוצאת דופן במכלול הספרויות היהודיות על פני למעלה ממאתיים שנה, וכתובה אינטנסיבית בתחומים מגוונים, מחייבות מן הסתם ספרייה פרטית עשירה ומגוונת. ספרייתו (שהייתה מופרדת מהדירה) כללה קרוב לעשרת אלפים ספרים אך חלק גדול מתוכה נגע דווקא בספרות כללית ובמחקרים תאורטיים של הספרות במגוון לשונות, מחקרים אליהם נחשף "לסירוגין תוך כדי עמידה בפני מדפי הספרים הפתוחים של ספריות קיימברידג' ובהווארד שמעבר לים".⁴² את רוב זמנו בילה בספרייה הלאומית בירושלים, שם מצא כל ספר שנצרך לו, שם חשף כתיב יד בסיועם של עובדי המחלקה לכתבי יד, ואוצרות המקום היו גלויים לפניו. גם בספרייתו וגם בספרייה הלאומית קבע פגישות ושמח על כל חידוש בשדה הספרות. דומה שאין חוקר של הספרות היהודית בדורות האחרונים שלא הסתייע בידיעותיו המפליגות, אם דרך פגישות פנים אל פנים ואם דרך כתביו המרובים. דבר זה בא לידי ביטוי יפה בהקדשות על ספרים שניתנו לו לאורך השנים, במאות התדפיסים בתחומים שונים ומגוונים שמסרו לידו חוקרים ובהתכתבות הענפה עם רבים מהם.⁴³

מחקרים שנמסרו לידי לא שכבו כאבן שאין לה הופכין. ורסס הפך והפך בדברים, תיקן, שיפץ והוסיף, ואף טרח לעדכן את המחבר במכתבים ארוכים ומפורטים שלעתים נדמים כמאמרים העומדים בפני עצמם. דרכו הייתה לכתוב הוספות, לא מתוך קנטרנות (פולמוסי סרק היו רחוקים ממנו מרחק רב) אלא מתוך אהבתו לאמת ולשלמות. ברוח זו

40 ורסס, השכלה ושבטאות (לעיל הערה 39); הנ"ל, "שבתי צבי והשבטאות בעולמה של הספרות העברית החדשה", מחקרי ירושלים בספרות עברית יח (תשס"א), עמ' 105-136. ראו גם מירון, עבד לספרות (לעיל הערה 34).

41 מוילנה לירושלים (לעיל הערה 34).

42 ורסס, דרכי אל ספרות ההשכלה (לעיל הערה 3).

43 ורסס העביר לספרייה הלאומית בשנת 1975 מקצת ההתכתבות בינו ובין יצחק למדן (בין השנים 1943-1947). הספרייה הלאומית בירושלים, המחלקה לארכיונים, אוסף שבררון, אוטוגרפים. שאר ההתכתבויות הועברו לארכיון ורסס (לעיל הערה 2).

העיר הערות רבות עניין גם על יצירות ספרותיות, דוגמת כמה מספרי חיים באר ועמוס עוז. מתוך אחריות מחקרית זו חיבר ורסס לאורך השנים סקירות ביבליוגרפיות של המתחדש בשדה מחקר ההשכלה, מעין "מאזנים כוללים של הישגי המחקר", סקירות המשתרעות על פני עשרות עמודים אשר לא השכיחו אף מחקרים זנוחים ואוטוריים. סקירות אלו היוו גם תשתית למאמרים מעמיקים המנתחים את תולדות הביקורת והמחקר סביב לסופרים מרכזיים, וכן את סיפור התקבלותם ודמות ציבור הקוראים.⁴⁴

גנזי יוסף פרל

ערנות זו לכל חידוש הביאה אותי אל שמואל ורסס בשלהי שנת 2002 ובידי עבודה סמינריונית שכתבתי על יוסף פרל וכותרתה: "גלגוליו של מגלה סוד". ורסס לא רק שמח על הדברים אלא הכניס אותי לסוד מחקריו הגנוזים ותכניתיו הגדולות, ראש להם מחקר מקיף וכולל על יוסף פרל, מחקר שלא זכה להשלים. זיקתו למחקר כתביו הסאטיריים של פרל נעוצה גם כן בוילנה, שם נדפסו בשנת 1938 כתבי פרל בידיש בידי ישראל וויינלז וזליג קלמנוביץ.⁴⁵ הוא שב וסיפר לפני על גלגול ארכיון פרל לארץ ישראל ועל ההיכרות האישית שלו עם קלמנוביץ (לו שימש כמעין מדריך בביקורו הקצר בארץ ישראל והפגיש אותו עם ישראל הילפרין, מיכל רבינוביץ, ש"י עגנון ואחרים).⁴⁶ סיפורים אחרים שסיפר נסובו על מותו הטרגי של שמחה כ"ץ, שגילה אוצרות רבים בארכיון בטרנופול,⁴⁷ על גילויים של הכתבים מחדש בירושלים לאורך שנות השישים והשבעים, ואוטוגרף של פרל שרכש מסוחר ספרים ירושלמי תמורת כמה ספרים נדירים שהיו לו בספרייתו.⁴⁸ במושב מיוחד על יוסף פרל בקונגרס העולמי למדעי היהדות בשנת 2005 (בו השתתפו שמואל ורסס, יהודה פרידלנדר, ישראל ברטל, חיים גרטנר ויונתן מאיר), שב והעלה את רצונו להשלים ספר מקיף שיכלול את

- 44 סקירות אלו קובצו לימים עם השלמות לקובצי מאמריו: שמואל ורסס, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן, עמ' 356–412; הנ"ל, הקיצה עמי (לעיל הערה 3), עמ' 411–472. באופן דומה עשה גם בסקירת המחקר סביב לכתבי יוסף פרל, מנדלי מוכר ספרים וש"י עגנון. למשל הנ"ל, ש"י עגנון כפשוטו: קריאה בכתביו, ירושלים תש"ס, עמ' 352–367.
- 45 יוסף פערלס יידישע כתבים, בעריכת זליג קלמנוביץ וישראל וויינלעז, ווילנע 1937.
- 46 בספריית ורסס נותרה חפיסת גלויות של האוניברסיטה העברית, שאותה חפץ לשלוח לקלמנוביץ כמזכרת. על המעטפה הוסיף בכתב ידו: "מזכרת מירושלים לו. קלמנוביץ, א' אב תרצ"ט".
- 47 ראו גם ש' וילנאי [שמואל ורסס], "ד"ר שמחה כ"ץ ז"ל", ניב הסטודנט (סיון ת"ש), עמ' 7–8. במכתב אל דב סדן קונן ורסס על תלאות הדפסת מאמר זה "שיד העורך הרוחש אירצון לספרות ההשכלה ולמחקרה – עשתה בו קיצוצים ניכרים", ארכיון סדן (לעיל הערה 15), התכתבות. עורך כתב העת היה משה גילר.
- 48 לימים מסר את העבודה לספרייה: יוסף פרל, "דובר אמת", טיוטה לספר בוחן צדיק, תקפ"ה, הספרייה הלאומית בירושלים, המחלקה לכתבי יד, 8⁰7588.

כל מחקריו סביב לאותם כתבים גנוזים. לאורך השנים עמל ורסס על חשיפה מחודשת של שרידי ארכיון פרל שהגיע לירושלים בעשרות מאמרים מכוננים ובהם גם מאמרים מסכמים על הגילויים בארכיון ועל מחקר כתביו של פרל.⁴⁹ הוא עמל על פרסום כתבי יד שונים מתוך הארכיון, שהאחרון שבהם ראה אור לאחרונה במסגרת המכון למדעי היהדות בירושלים.⁵⁰ בהקשר זה עמל על פרויקט הדפסת התרגום ליידיש לספר תום גיונס להנרי פילדינג, מעשה ידי פרל, תרגום שנותר גנוז בכתב יד (יש להזכיר כי את ספרו של פילדינג תרגמה לעברית אשתו, אסתר כספי, בתרגום יפה ומדויק).⁵¹ יחד עם חנא שמרוק אף הרכיב מחדש יצירה דו-לשונית אבודה של פרל בעברית וביידיש שעניינה פרודיה על סיפורי המעשיות של ר' נחמן מברסלב.⁵² ורסס לא רק הצליח לגלות פנים חדשות בכתבים המודפסים ובכתבי היד השונים, אלא הצליח לתאר תמונה מורכבת יותר של פרל, כסופר תלת-לשוני (עברית, יידיש וגרמנית), שהשפעתו הייתה רבה על הספרות העברית לאורך המאה התשע-עשרה.⁵³ שבעים שנה אחר שראה אור מאמרו הראשון על אחד מספרי יוסף פרל יראה אור קובץ הכולל את כל מחקריו בתחום זה במסגרת בית שלום עליכם, המרכז לחקר תולדות יהדות פולין והמרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן באוניברסיטת תל-אביב. ספר זה מהווה סיכום של קרוב לשבעים שנות מחקר סביב כתבי יוסף פרל, וכדרכו של ספר מעין זה היא בו גם פתח למחקרים עתידיים.⁵⁴

נעילה

ניתן להרבות בדוגמאות מדוגמאות שונות גם על דרכו האישית של פרופ' שמואל ורסס ועל החותם שהותיר בלב רבים. הוא היה מעין 'שר ההשכלה' שבקיאות עצומה ונדיבות יתרה שימשו בו בערבוביה.⁵⁵ כוחו היה בקישור ובגישור בין עולמות, בין דורות ובין

- 49 שמואל ורסס, "גנוזי יוסף פרל בירושלים", האוניברסיטה 19 (תשל"ד), עמ' 38–52; הנ"ל, "שבעים שנות חקר יצירתו ופועלו של יוסף פרל", חוליות 7 (2002), עמ' 321–338.
- 50 שמואל ורסס ויונתן מאיר, ראשית חכמה: חיבור גנוז בגנותה של החסידות, ירושלים תשע"א.
- 51 שמואל ורסס, "יוסף פרל כמתרגם ליידיש של 'טום ג'ונס' לפילדינג", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות ד (תש"ם), עמ' 63–84. התרגום היה אמור לראות אור במסגרת האקדמיה הלאומית למדעים וחומר רב על התקנתו לדפוס נותר בארכיון ורסס (לעיל הערה 2).
- 52 יוסף פרל, מעשיות ואיגרות מצדיקים אמיתיים ומאנשי שלומנו, ההדירו לפי כתב היד חנא שמרוק ושמואל ורסס, ירושלים תש"ל.
- 53 תמצית תפיסתו של ורסס באה לידי ביטוי במאמרו: "צווישן דריי שפראכן: וועגן יוסף פערלס יידישע כתבים אין ליכט פֿון נייע מאַטעריאַלן", די גאַלדענע קייט 89 (1976), עמ' 150–177.
- 54 שמואל ורסס, גנוזי יוסף פרל, בעריכת יונתן מאיר, תל-אביב תשע"א.
- 55 ראו בין השאר דוד וינפלד, "חוקר ושורשו", ידיעות אחרונות, תרבות ספרות אמנות (25 במארס 1983); אבריאל בר-לבב, "עוצמתה השקטה של הידיעה", הארץ, תרבות וספרות (19 במאי

לשונות, אותן תכונות ודאי יזרעו אור גם על כל אלו הניגשים לחקר הספרות והתרבות היהודית בדורות האחרונים.

2000; מירון, עבד לספרות (לעיל הערה 34); משה פלאי, "פרופ' שמואל ורסס, זקן חוקרי ההשכלה והספרות העברית", הדור ד (תשע"א); אבנר הולצמן, "פרופ' שמואל ורסס ז"ל", גלעד (תשע"א).